Osídlenie Zvolenskej kotliny od 13. do polovice 19. storočia – stav a perspektívy výskumu*

OTO TOMEČEK

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Zvolenská kotlina leží v centrálnej časti Slovenska a je uzatvorená pohoriami Kremnické vrchy, Starohorské vrchy, Nízke Tatry, Veporské vrchy, Poľana, Ostrôžky a Javorie.[1] V severovýchodnom cípe za obcou Lučatín prechádza do vyššie položenej kotliny Horehronské podolie. Má rozlohu 630 km². Jej povrch má rovinatý, pahorkatinový a vrchovinový charakter. Prevažná časť kotliny má ráz pahorkatiny. Na nive rieky Hron má územie kotliny charakter roviny. Východná časť kotliny má prevažne vrchovinový ráz.

Osídlenie kotliny sa formovalo v priebehu dlhodobého vývoja od čias praveku. Základy súčasnej štruktúry osídlenia boli položené pravdepodobne v priebehu 12. a 13. storočia. Počet a hustota sídel rástli aj v nasledujúcich obdobiach stredoveku, ale aj novoveku. Hlavne juhovýchodná časť kotliny, územie Detvy a jej bezprostredné okolie, boli osídlené až v novoveku.

Na území kotliny ležalo viacero historických sídel (miest, dedín a osád). Niektoré z nich splynuli, alebo sa pričlenili k iným obciam, takže počet súčasných obcí na území kotliny je podstatne nižší. Niektoré sídla navyše fyzicky zanikli. Najvýznamnejšie spomedzi nich boli mestské sídla. Na území kotliny ležalo 8 historických miest a mestečiek. Okrem slobodných kráľovských miest (Zvolen, Banská Bystrica a Ľubietová) boli v minulosti mestečkami aj Slovenská Ľupča, Poniky, Radvaň, Zvolenská Slatina a Detva. Špecifickým typom reprezentujúcim roztratené (rozptýlené) osídlenie na okolí Detvy sú samoty a viesky, miestne nazývané lazy. Sídelnú sieť v minulosti dotvárali aj ďalšie menšie sídla prevažne charakteru samôt ako majere, mlyny, píly, huty, sklárne, salaše, či prícestné hostince.

* * * *

Stupeň spracovania osídlenia jednotlivých častí kotliny v jednotlivých obdobiach je rôzny. Doposiaľ hlavný dôraz sa kládol na spracovanie osídlenia v stredoveku. Dôvodom bol fakt, že práve v tomto období sa položili základy osídlenia oblasti a ešte do konca stredoveku sa na väčšine územia kotliny proces osídlenia z veľkej časti aj zavŕšil. Úplne mimo pozornosti záujmu historickej vedy zostávalo a vlastne aj doposiaľ zostáva vývoj kopaničiarskeho osídlenia okolia Detvy.

Počiatočný záujem o dejiny regiónu súvisí so samotnými začiatkami vedeckého výskumu na Slovensku. Jedným z jeho prvých priekopníkov bol **Matej Bel**, rodák z Očovej ležiacej vo Zvolenskej stolici na území Zvolenskej kotliny. Svoj blízky vzťah k regiónu kde sa narodil a prežil svoje detstvo, ako aj začiatky svojej profesionálnej kariéry, zúročil v podrobnom spracovaní Zvolenskej stolice v 2. zväzku svojho monumentálneho vlastivedného diela *Notitia Hungariae novae historico geografica*.[2]

Zhrnutím do druhej polovice 18. storočia známych údajov o obciach Uhorska je ešte

---

* Príspevok vznikol v rámci riešenia grantovej úlohy VEGA 1/4541/07 Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia.

[1] Podľa: MAZÚR, E. – LUKNIŠ, M.: Geomorfologické jednotky. In: *Atlas Slovenskej socialistickej republiky* (ďalej len *Atlas SSR*). Bratislava, 1980, s. 54-55, mapa č. 16.

[2] BEL, M.: *Notitia Hungariae novae historico geographica*. Tomus secundus. Viennae, 1736.

aj dnes často citovaný miestopisný slovník **Jána Mateja Korabinského**.[3] V jeho slovníku sa objavili tiež údaje o väčšine skúmaných obcí Zvolenskej kotliny. Za jeho nedostatok možno považovať hlavne obsahovo nejednotné vypracovanie hesiel. Podrobnejšie boli vypracované iba heslá o mestách Zvolen, Banská Bystrica, Ľubietová a Radvaň. Informácie o ostatných sídlach sú mimoriadne strohé a pre potreby výskumu osídlenia len veľmi málo využiteľné.

Na obsahu oboch prác sa prejavila vtedajšia úroveň vedy a poznania. Z dnešného pohľadu sú tu prezentované názory ohľadom počiatkov osídlenia poväčšine zastarané a dnes prekonané. Obe práce sú však mimoriadne autentickým zdrojom poznania situácie a teda aj stavu osídlenia v 18. storočí. Podobný účel pre poznanie stavu obdobia okolo polovice 19. storočia plní mladší miestopisný slovník od **Eleka Fényesa**.[4] Ten okrem základných informácií o sídle obsahuje navyše aj údaj o počte obyvateľov a jeho konfesionalite.

Systematickejšie sa pokúsil načrtnúť históriu jednotlivých obcí Zvolenskej stolice **František Víťazoslav Sasinek**.[5] Zo skúmaného územia Zvolenskej kotliny venoval niekde väčšiu, inde menšiu, pozornosť 49 obciam. Ani v jeho práci však nenachádzame zmienky o všetkých tu existujúcich sídlach. Práca je ovplyvnená dobou v ktorej vznikla, ako aj osobným záujmom pisateľa. Ako kňaz a cirkevný historik sa zameral hlavne na náčrt cirkevných dejín. Z hľadiska poznania vtedajšej úrovne výskumu osídlenia sú dôležité v niektorých prípadoch uvádzané prvé písomné zmienky o sídlach, či úvahy o pôvode pomenovania sídla. F. V. Sasinek patril tiež medzi prvých autorov, ktorí sa zaoberali dejinami hradov ležiacich na území kotliny.[6]

Už na začiatku 20. storočia začal na pokračovanie vychádzať podrobný miestopis Zvolenskej stolice od **Alexandra Kardoša**.[7] Pre rozvoj miestnych dejín mal dôležitý význam aj vznik Zvolenských novín, v ktorých v rokoch 1910 – 1911 na pokračovanie vychádzali dejiny obcí Zvolenskej stolice.[8]

Približne od polovice 19. storočia sa stretávame tiež s pokusmi o vypracovanie prvých podrobnejších dejín miest a mestečiek. Prvé skromnejšie pokusy o náčrt ich dejín, publikované v rôznych článkoch a štúdiách,[9] vystriedali snahy o vydanie prvých mestských monografií. Medzi priekopnícke v tomto smere môžeme zaradiť po nemecky písané práce prírodovedca **Andreasa Zipsera**[10] a banskobystrického biskupa **Arnolda Ipolyiho**.[11] Prvým takýmto už po slovensky písaným výstupom bola na konci 19. storočia vydaná práca o dejinách slobodného kráľovského mesta Zvolen, ktorej autorom bol

---

[3] KORABINSKY, J. M.: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Preßburg, 1786.

[4] FÉNYES, E.: *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851.

[5] SASINEK, F. V.: Zvolenská župa. In: *Slovenský letopis pre históriu, topografiu, archeologiu a ethnografiu*, I, 1876, s. 121-155 a s. 191-220.

[6] SASINEK, F. V.: Výglešský hrad. In: *Slovenský letopis pre históriu, topografiu, archeologiu a ethnografiu*, I, 1876, s. 285-291; SASINEK, F. V.: Zvolensko Lupčanský zámok. In: *Letopis Matice Slovenskej*, 11, 1874, sv. 2, s. 5-18.

[7] KARDOŠ, A.: Z miestopisu Slovenska : Zvolenská stolica. In: *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti*, 12, 1909, s. 61-63, s. 88-90 a *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti*, 13, 1910, s. 11-13, s. 41-46 a s. 100-106.

[8] Podľa: HORVÁTH, P.: Slovenská regionálna historiografia v 19. storočí. In: *Historický časopis* (ďalej *HČ*), 29, 1981, č. 2, s. 239.

[9] CHALUPKA, J.: Lupča Zvolenská či Slovenská. In: *Hronka*, 2, 1837, s. 54-61; CHRÁSTEK, M.: Baňská Bystrica : Opis historicko-topografický. In: *Slovenská čítanka*, I, 1864, s. 308-315; BÁNIK, J.: Slobodné a kráľovské mesto Zvolen. In: *Národný kalendár*, II, 1867, s. 160-190; SASINEK, F. V.: K dejepisu Zvolena. In: *Slovenský letopis pre históriu, topografiu, archeologiu a ethnografiu*, III, 1879, s. 64; TOMKULJAK, P.: Detva. In: *Tovaryšstvo*, 1, 1893, s. 211-217; BUDAY, A.: Baňska Bystrica a jej okolie. In: *Slovenské pohľady*, 22, 1902, s. 74-94.

[10] ZIPSER, A.: *Neusohl und dessen Umgebungen*. Ofen, 1842.

[11] IPOLYI, A.: *Geschichte der Stadt Neusohl*. Wien, 1875.

miestny notár **Juraj Bánik**.[12]

Dejinám Banskej Bystrice, ale aj jej bezprostredného okolia venoval vo viacerých čiastkových prácach pozornosť **Emil Jurkovich**. Vyvrcholením jeho práce na výskume regiónu mala byť prvá veľká monografia mesta, napísanie ktorej si u Jurkovicha vyžiadali vtedajší mestskí predstavitelia. Vzhľadom na zmenu politických pomerov a odsťahovanie autora do Budapešti nebola už v novovzniknutom Československu vôľa rozsiahlu maďarsky písanú Jurkovichovu prácu vydať. Mesto síce od autora odkúpilo rukopis,[13] k jeho vydaniu však pristúpilo až v roku 2005 pri príležitosti 750. výročia udelenia mestských výsad.[14]

Na rozdiel od v danej dobe nevydanej práce o dejinách Banskej Bystrice sa autorovi už počas jeho maďarského pôsobenia podarilo vydať prácu o dejinách Ľupčianskeho hradu a jeho panstva.[15] V nej načrtol aj počiatky a vývin jednotlivých obcí panstva, ktoré svojou západnou časťou zasahovalo na územie Zvolenskej kotliny. Dejiny Vígľašského hradu, ležiaceho tiež na území kotliny, spracoval už niekoľko rokov predtým **Michal Matunák**.[16]

Na začiatku 20. storočia vznikla aj prvá monografia mesta Detva. Išlo o jednu z vôbec prvých vlastivedných monografií na Slovensku. Jej autorom bol miestny farár **Karol Anton Medvecký**.[17] V úvodných častiach práce sa autor venoval najprv územiu, na ktorom bola Detva založená. Oboznamuje čitateľa s viacerými názormi na etymológiu mena Detva. Podrobnejšie sa venuje tureckým vpádom na územie Vígľašského panstva. V ďalších častiach práce sa zameral hlavne na založenie Detvy a jej ďalší historický vývoj. V prílohe monografie autor publikoval viaceré dobové listiny dôležité z hľadiska výskumu historického osídlenia Podpoľania. Samotnému procesu osídľovania okolia Detvy a vzniku roztrateného kopaničiarskeho osídlenia sa však už bližšie nevenoval.

Obecné monografie ostatných sídel na území kotliny vznikali predovšetkým v druhej polovici 20. storočia. Pre tieto je však väčšinou typický menší záujem o najstaršie dejiny. Naopak v popredí bola skôr povstalecká história a povojnový rozvoj v ére socializmu.

Tento typ publikácií reprezentuje napríklad monografia obce Poniky. Počiatky osídlenia a najstaršie dejiny obce pre publikáciu spracovala renomovaná historička **Darina Lehotská** v spoluautorstve s **Jánom Zemkom**.[18]

Vzhľadom na rovnakého zostavovateľa má podobnú štruktúru aj novšia monografia Detvy.[19] Historická časť publikácie pochádzajúca z pera **Dariny Lehotskej** prevažne preberá štruktúru state venovanej dejinám Detvy z pôvodnej monografie K. A. Medveckého. Len v niektorých pasážach autorka Medveckého text dopĺňa podrobnejším vysvetlením, v zásade však neprináša nič nové o histórii Detvy ani o počiatkoch lazov v jej okolí.[20]

Publikácia o obci Sliač obsahuje len stručný náčrt najstarších dejín pôvodných obcí

---

[12] BÁNIK, J.: *Slobodné a kráľovské mesto Zvolen : Opis historicko-topografický*. Turč. Sv. Martin, 1891.
[13] JURKOVICH, E.: *Beszterczebánya sz. kir. város Monographiája*. Budapest, 1922. (Rukopis uložený v Štátnom archíve v Banskej Bystrici, pobočka Banská Bystrica)
[14] JURKOVICH, E.: *Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica*. Preložil Imrich Nagy. Banská Bystrica, 2005.
[15] JURKOVICH, E.: *Zólyomlipcse várának és uradalmának története*. Pécsett, 1929.
[16] MATUNÁK, M.: *Véghles vára*. Breznóbánya, 1904; MATUNÁK, M.: *Vígľašský zámok*. 2. vyd. Zvolen, 1960.
[17] MEDVECKÝ, K. A.: *Detva*. Ružomberok, 1905; MEDVECKÝ, K. A.: *Detva*. 2. vyd. Zvolen, 1995.
[18] LEHOTSKÁ, D. – ZEMKO, J.: Prvotné osídlenie a vznik obce. In: ZEMKO, J. a i.: *Poniky 700 ročné*. Martin, 1982.
[19] ZEMKO, J. a i.: *Detva*. Martin, 1988.
[20] LEHOTSKÁ, D.: Z histórie. In: ZEMKO, J. a i.: *Detva*. Martin, 1988, s. 21-49.

Hájniky a Rybáre od **Milana Gajdoša**.[21] Len stručná brožúra zameraná hlavne na novšie dejiny vyšla o obci Kremnička.[22]

Výnimku z uvedeného trendu „socialistických" publikácií predstavuje monografia obce Podkonice, ktorá je zameraná hlavne na národopis.[23] V historickej časti práce autor okrem iného zaujal stanovisko aj k otázke sídla *Konice*, ktoré pokladá za priameho predchodcu neskorších Podkoníc.

Monografiu Banskej Bystrice mal nahradiť jubilejný zborník vydaný pri príležitosti 700. výročia udelenia mestských práv. Otázkam založenia a najstarším dejinám mesta sa vo svojom príspevku venovala **Alžbeta Gáčová**.[24] Počiatky mesta Ľubietová v samostatnej štúdii načrtol **Vojtech Bolerázsky**.[25]

Cennými prácami pre regionálny historický výskum sa v tomto období stali *Slovník obcí Banskobystrického okresu*,[26] *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku*[27] a tesne pred nežnou revolúciou vydaná práca *Z histórie a súčasnosti Banskobystrického okresu* s veľmi hodnotným príspevkom **Júliusa Albertyho**.[28]

Zvýšený záujem o miestne dejiny a vydávanie obecných vlastivedných monografií, ale aj rôznych menších publikácií a brožúr registrujeme hlavne po roku 1989. Od tohto obdobia až do súčasnosti sme zaregistrovali vydanie publikácií o obciach Badín,[29] Čerín,[30] Dolná Mičiná,[31] Hiadeľ,[32] Hrochoť,[33] Hronsek,[34] Horná Mičiná,[35] Kováčová,[36] Kremnička,[37] Kriváň,[38] Môlča,[39] Môťová,[40] Očová,[41] Priechod,[42] Sebedín – Bečov,[43] Selce,[44] Slovenská Ľupča,[45] Strelníky,[46] Vígľaš,[47] Zolná.[48] Nedeliteľnou časťou týchto publikácií sú aj state o počiatkoch a dejinách obcí.

V tomto období vyšla aj nová moderná monografia mesta Zvolen, v ktorej stredo-

---

[21] GAJDOŠ, M. a i.: *Sliač*. Martin, 1977.
[22] LIČKO, M. – TAKÁČ, L.: *Kremnička*. Banská Bystrica, 1964.
[23] GREGORČOK IGOVÄN, A.: *Podkonice : Historicko-národopisná monografia*. Martin, 1977.
[24] GÁČOVÁ, A.: Mesto za feudalizmu. In: *Banská Bystrica : Sborník prác k 700. výročiu založenia mesta*. Martin, 1955.
[25] BOLERÁZSKY, V.: Príspevok k vzniku a najstarším dejinám slobodného kráľovského banského mesta Ľubietová. In: *Historický zborník kraja IV*. Banská Bystrica, 1968, s. 363-368.
[26] *Slovník obcí Banskobystrického okresu*. Zostavil Štefan Pisoň. Banská Bystrica, 1968.
[27] *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I. – III.* Bratislava, 1977-1978.
[28] ALBERTY, J.: Z dejín feudalizmu a kapitalizmu. In: *Z histórie a súčasnosti Banskobystrického okresu*. Zostavil Stanislav Kmeť. Martin, 1989, s. 31-124.
[29] *Pohľad do histórie obce Badín*. Zostavili Stanislav Moravčík – Pavol Halaj. Banská Bystrica, 2002.
[30] JANOTKOVÁ, Z.: *Čerín*. Banská Bystrica, 1994.
[31] ŠŤASTNÁ, R. a i.: *Dolná Mičiná 1402 – 2002*. Dolná Mičiná, 2002.
[32] JANOTKOVÁ, Z.: *Hiadeľ 1424 – 1994*. Banská Bystrica, 1994.
[33] *Hrochoť : vrchárske srdce Podpoľania*. B. m., 1997.
[34] *Hronsek : história a súčasnosť*. Zostavili Stanislav Matejkin – Dušan Bohuš. Banská Bystrica, 2000.
[35] CHROMEKOVÁ, V. – BITUŠÍKOVÁ, A.: *Horná Mičiná : Pamätnica k 700. výročiu založenia obce*. Banská Bystrica, 1993.
[36] BEŇUŠKA, J.: *Kováčová : história a súčasnosť*. Zvolen, 2004.
[37] *Kremnička 710 – ročná : 1291 – 2001*. Kremnička, 2001.
[38] BEŇUŠKA, J.: *Kriváň : história a súčasnosť*. Zvolen, 2005.
[39] *Naša obec Môlča*. Zostavila Anna Ťureková. Môlča, 2002.
[40] BARTOŠ, O. a i.: *Môťová známa – neznáma*. Zvolen, 1997.
[41] ALBERTY, J. a i.: *Očová : história a súčasnosť*. Žilina, 1999.
[42] CHROMEKOVÁ, V. a i.: *Priechod : Od najstarších dejín po prah 3. tisícročia*. Priechod, ca 2001.
[43] HALAJ, J.: *Sebedín – Bečov, monografia*. Sebedín – Bečov, 1996.
[44] *Selce*. Zostavili Marta Mlíchová – Štefan Mlích. Selce, 2002.
[45] ORAVSKÝ, H.: *Slovenská Ľupča*. Martin, 1990.
[46] CHROMEKOVÁ, V. – BITUŠÍKOVÁ, A. – VRTEĽ, L.: *Dejiny obce Strelníky*. Strelníky, 1994.
[47] SLIACKY, M.: *Vígľaš – 600 rokov*. Vígľaš, 1993.
[48] HALAJ, J.: *Povstalecká obec Zolná, časť Zvolena*. Bratislava, 1994.

veké dejiny mesta spracoval **Richard Marsina**.[49] Vo svojom príspevku nadviazal na štúdiu **Alexandra Zrebeného**,[50] rovnako ako aj na vlastnú staršiu štúdiu.[51] Podstatné výsledky archeologického výskumu zvolenského Pustého hradu prezentoval v ďalšej knižnej publikácii o meste Zvolen **Václav Hanuliak**.[52] Zaujímavý príspevok k počiatkom Zvolena len nedávno publikoval **Ján Lukačka**.[53]

Podobnú monografiu ako Zvolen zatiaľ nemá krajské mesto Banská Bystrica. Pri príležitosti 750. výročia udelenia mestských výsad neúspešné, pôvodne plánované, vydanie modernej monografie mesta nahradilo len už spomínané vydanie starej Jurkovichovej práce a ďalší jubilejný vedecký zborník. V ňom najmä príspevky **Ferdinanda Uličného**[54] a **Vladimíra Rábika**[55] prinášajú niekoľko zaujímavých poznatkov a postrehov k počiatočným fázam vývoja mesta.

Úplne bokom doposiaľ zostáva podrobnejšie monografické spracovanie dedín pričlenených k aglomerácii mesta Banská Bystrica. Strata obecnej samosprávy a prisťahovanie cudzieho obyvateľstva prispeli k strate historickej identity týchto v minulosti samostatných dedín a dokonca jedného mestečka. Mnohé tieto sídla väčšinou úplne územne zrástli s Banskou Bystricou a vznikli tu veľké sídliská. Mnohí tunajší obyvatelia si tak už dnes ani neuvedomujú, že v minulosti išlo o samostatné sídla so svojou vlastnou, hoci s Banskou Bystricou úzko spätou, históriou. Takýmito kedysi samostatnými sídlami, dnes len miestnymi časťami, ležiacimi ešte na území kotliny sú Radvaň, Kráľová, Kremnička, Rakytovce, Iliaš, Podlavice, Skubín, Kostiviarska, Jakub, Sásová, Rudlová, Senica, Majer a Šalková.[56]

Cielený záujem o vývoj osídlenia na území Zvolenskej kotliny možno dať do súvislosti s rozvojom záujmu o výskum vývoja osídlenia na Slovensku. Ten podnietila hlavne známa akademická diskusia medzi Václavom Chaloupeckým a jeho žiakom Alexandrom Húščavom na jednej strane a Danielom Rapantom na strane druhej. Systematickejšie sa potom výskum historického osídlenia rozvíjal najmä v nadväznosti na rozvoj archeologického výskumu predhistorického, včasnohistorického a včasnostredovekého osídlenia až v povojnovom období.

Medzi priekopnícke diela v tomto smere patrí predovšetkým práca **Mikuláša Mišíka**, ktorý sa ako prvý pokúsil načrtnúť niektoré problémy osídľovania regiónu územne podliehajúceho pod správu Zvolena.[57] Vo svojej rozsiahlej štúdii sa zameral na počiatky stredovekého osídlenia. V samostatných častiach venoval pozornosť pripojeniu skúmanej oblasti k Uhorsku, problematike kolonizácie, počiatkom hradu Zvolen, územnej a cirkevnej správe. Taktiež sa vyjadril k otázkam vlastníctva pôdy a k otázkam právneho, sociálneho a ekonomického postavenia obyvateľstva. Napriek tomu, že niektoré jeho zistenia sú vďaka novším výskumom prekonané a niektoré predostreté otázky zodpovedané, autor priniesol množstvo doposiaľ akceptovaných téz o počiatočných etapách osídľovania Zvo-

[49] MARSINA, R.: História do začiatku 16. storočia. In: *Zvolen : Monografia k 750. výročiu obnovenia mestských práv*. Zostavila Viera Vaníková. Zvolen, 1993, s. 39-52.
[50] ZREBENÝ, A.: Zvolen do roku 1526. In: *Stredné Slovensko 5*. Martin, 1986, s. 59-80.
[51] MARSINA, R.: K najstarším dejinám Zvolena. In: *HČ*, 37, 1989, č. 6, s. 793-805.
[52] HANULIAK, V.: Pustý hrad. In: *Zvolen : Premeny mesta*. Zostavil Dalimír Žiak. Zvolen, 1998.
[53] LUKAČKA, J.: Predprivilegiálny vývin Zvolena. In: *Zvolen 1243 – 2008 : Zborník príspevkov z vedeckých konferencií*. Zvolen, 2008, s. 28-30.
[54] ULIČNÝ, F.: Mesto Banská Bystrica okolo roku 1255. In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice 1*. Banská Bystrica, 2006, s. 5-15.
[55] RÁBIK, V.: „Comes Andreas fidelis villicus noster de Byzterchebana“ : K počiatkom mesta Banská Bystrica. In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice 1*. Banská Bystrica, 2006, s. 32-45.
[56] Tento stav by malo aspoň čiastočne zmeniť na rok 2009 pripravované vydanie monografie mestečka Radvaň (dnes súčasť Banskej Bystrice).
[57] MIŠÍK, M.: K otázkam osídlenia Zvolena. In: *Historický zborník kraja IV*. Banská Bystrica, 1968, s. 5-53.

lenskej kotliny.

Veľmi stručná práca archeológa **Gejzu Balašu** o roztratenom osídlení vo Zvolenskom okrese má len informatívny charakter.[58] Okrem geografického rozdelenia tohto špecifického osídlenia podľa centier, ktorými podľa autora sú na území kotliny Detva (Detvianske lazy), Zvolenská Slatina (Slatinské lazy), Očová (Očovské lazy) a Hriňová (Hriňovské lazy), jeho práca neprináša žiadne údaje ohľadom vzniku a vývoja tohto osídlenia.

Zatiaľ najpodrobnejšie sa problematikou stredovekého osídlenia na území Zvolenskej kotliny zaoberala **Mária Ďurková**. V štúdii venovanej osídleniu Zvolenskej kotliny predstavila najstaršie známe písomné správy o jednotlivých obciach.[59] Okrem známych faktov osobitnú pozornosť upriamila aj na množstvo zaniknutých dedín existujúcich v tomto geografickom priestore v stredoveku. Medzi tieto zaradila sídla Duby, Závada, Urpín, Gubafalwa, Mertelhaza, Platino, Redek, Trebuľa, Stojanova Lúka (Saulfalwa), Istubna a Ostrá Lúka.

V samostatnej štúdii venovala Mária Ďurková pozornosť osídleniu Vígľašského panstva ležiaceho v juhovýchodnej časti kotliny.[60] V nej správne konštatuje, že najstaršie zmienky o sídlach na území panstva zachytávajú tieto sídla už ako existujúce a preto ich skutočný vznik musíme posunúť do starších období. V staršej literatúre k pomerne častému stotožňovaniu Vígľaša s osadou križiakov, spomínanou v registroch pápežských decimátorov v 30. rokoch 14. storočia, zaujíma negatívne stanovisko. Spolu s tým tak odmieta aj pripisovanie zásluh križiakom na založení hradu.

Na uvedenú štúdiu o osídlení Vígľašského panstva v stredoveku chronologicky nadväzuje štúdia rovnakej autorky o vzniku Detvy.[61] Po úvodnej rekapitulácii procesu osídlenia Vígľašského panstva sa v nej venuje výlučne založeniu Detvy a jej najstarším dejinám do konca 18. storočia. Oproti starším prácam K. A. Medveckého a D. Lehotskej posúva vznik Detvy namiesto do roku 1638 už do roku 1636. V podobnom duchu autorka sumarizuje hlavné výsledky svojej práce o osídlení Vígľašského panstva a vzniku Detvy aj v novšom príspevku uverejnenom v zborníku *Detva : Tradície, premeny a súčasnosť*.[62] Podobne ako predošlí autori, ani ona sa v týchto prácach nedotýka vzniku roztrateného osídlenia v okolí Detvy.

V súvislosti s osídlením je potrebné spomenúť aj záujem uvedenej autorky o výskum najstarších rodov, ktoré získali na tomto území majetkové donácie, nakoľko tie sa neskôr stali základom chotárov viacerých tu založených dedín.[63] Osobitne sa autorka venovala v samostatnej štúdii tiež inštitúcii strážcov lesa (custodes silvarum), ktorá bola súčasťou kráľovskej služobníckej organizácie.[64]

---

[58] BALAŠA, G.: Lazy vo Zvolenskom okrese. In: *Krásy Slovenska*, LIII, 1976, č. 10, s. 458-459.

[59] ĎURKOVÁ, M.: Vývoj osídlenia Zvolenskej a Pliešovskej kotliny v stredoveku. In: *HČ*, 44, 1996, č. 2, s. 161-185.

[60] ĎURKOVÁ, M.: Sídliskové pomery na Vígľašskom panstve do začiatku 16. storočia. In: *HČ*, 41, 1993, č. 1, s. 23-35.

[61] ĎURKOVÁ, M.: Podpoľanie a najstaršie dejiny Detvy. In: *HČ*, 47, 1999, č. 3, s. 383-403.

[62] ĎURKOVÁ, M.: Niektoré aktuálne problémy vo výskume najstarších dejín Detvy. In: *Detva : Tradície, premeny a súčasnosť*. Zostavila Tatiana Figurová. Detva, 2006, s. 29-33.

[63] ĎURKOVÁ, M.: Najstaršie rody vo Zvolenskej stolici. In: *Najstaršie rody na Slovensku*. Zostavila Katarína Štulrajterová. Martin, 1994, s. 114-119; ĎURKOVÁ, M.: Rod Mičinských z Mičinej. In: *Historický zborník*, 12, 2002, č. 1-2, s. 24-36; ĎURKOVÁ, M.: Radvanskovci z Radvane : Najstaršie dejiny rodu. In: *Historický zborník*, 15, 2005, č. 2, s. 13-22; ĎURKOVÁ, M.: Vznik a vývoj najstaršej Zvolenskej šľachty. In: *HČ*, 56, 2008, č. 1, s. 3-28.

[64] ĎURKOVÁ, M.: Osídlenie historického mikroregiónu Zvolen a inštitúcia custodes silvarum z pohľadu najstarších písomných prameňov. In: *Zvolen 1243 – 2008 : Zborník príspevkov z vedeckých konferencií*. Zvolen, 2008, s. 105-108.

Nemecké osídlenie na území celej Zvolenskej stolice v stredoveku spracoval **Vladimír Rábik**.[65] Napriek tomu, že niektoré sídla nesprávne lokalizoval do Zvolenskej kotliny (Dobrá Niva, Babiná) a iné z nej zase neodôvodnene vyňal (Slovenská Ľupča, Ľubietová), dospel k niektorým novým záverom. Podľa jeho zistení nemeckí kolonisti na území vlastnej kotliny nepochybne dosídlili len Zvolen, Banskú Bystricu, Slovenskú Ľupču, Ľubietovú a pravdepodobne založili Nemce a Strelníky. Hostí spomínaných v Kováčovej, Sielnici a Badíne považuje za kolonistov domáceho pôvodu. Okrem etnicity venoval čiastočnú pozornosť aj zakladaniu dedín na nemeckom práve, medzi ktoré zaradil Hornú Mičinú, Ponickú Lehôtku a Hiadeľ.

Novovekého osídlenia okolia Detvy sa okrajovo dotkol **Branislav Olah**.[66] Jeho práca sa zameriava predovšetkým na využitie krajiny Podpoľania v minulosti (tzv. historický land use). V súvislosti s tým, na základe porovnania máp 1. a 2. vojenského mapovania, čiastočne načrtol aj proces vývoja osídlenia okolia Detvy v nami skúmanom období. Týmto spôsobom podal hrubú charakteristiku stavu osídlenia na konci 18. storočia a v polovici 19. storočia a zároveň vyhodnotil zmeny stavu osídlenia, ktoré nastali medzi oboma takto vymedzenými prierezmi. Z pohľadu histórie je pri takto zvolenej metodike výskumu osídlenia potrebné negatívne hodnotiť absenciu hlbšieho štúdia písomných prameňov.

K výskumu charakteru osídlenia Podpoľania svojou prácou prispel aj **Ján Žilák**.[67] Naposledy najstaršie písomné správy o niektorých sídlach Zvolenskej kotliny prehodnotil a doplnil **Pavol Maliniak**.[68] V samostatnej štúdii sa tento autor venoval aj najstarším dejinám obce Môťová.[69]

Nakoniec nemožno opomenúť **kartografické spracovanie** výskumu vývoja osídlenia Slovenska, v rámci neho aj Zvolenskej kotliny, publikované v dvoch národných atlasoch. Mapy osídlenia do polovice 13. storočia v staršom *Atlase SSR* vypracovali Richard Marsina s Alojzom Habovštiakom.[70] Mapu rovnakého chronologického záberu v novšom *Atlase krajiny SR* (paradoxne chudobnejšiu na zakreslené sídla) vypracoval Alexander Ruttkay.[71] Na tvorbe oboch atlasov sa podieľal aj historický geograf Juraj Žudel, ktorý vypracoval statické mapy osídlenia Slovenska reprezentujúce jeho stav k trom časovým prierezom 1511-1530,[72] 1598,[73] 1720.[74] Všetky zmienené mapy boli vyhotovené a publikované v mimoriadne vhodnej mierke 1:500 000, ktorá umožňuje dobrú identifikáciu všetkých znázornených sídel. Dynamickú mapu znázorňujúcu vývoj osídlenia na okolí Banskej Bystrice vypracovali pre Atlas SSR v mierke 1:200 000 Peter Ratkoš

[65] RÁBIK, V.: Nemecké osídlenie na území Zvolenskej župy v stredoveku. In: *HČ*, 49, 2001, č. 1, s. 37-62.
[66] OLAH, B.: *Vývoj využitia krajiny Podpoľania : Starostlivosť o kultúrnu krajinu prechodnej zóny BR Poľana*. Zvolen, 2003; OLAH, B.: Vývoj osídlenia a využívania krajiny južného Podpoľania. In: *Detva : Tradície, premeny a súčasnosť*. Zostavila Tatiana Figurová. Detva, 2006, s. 179-184.
[67] ŽILÁK, J.: *Sklárne na Podpoľaní*. Detva, 2004.
[68] MALINIAK, P.: K interpretáciám najstarších písomných dokladov o osídlení Zvolenskej kotliny. In: *Acta historica Neosoliensia 10*. Banská Bystrica, 2007, s. 58-69.
[69] MALINIAK, P.: K stredovekým dejinám obce Môťová. In: *Zvolen 1243 – 2008 : Zborník príspevkov z vedeckých konferencií*. Zvolen, 2008, s. 109-113.
[70] MARSINA, R. – HABOVŠTIAK, A.: Osídlenie od druhej polovice 10. storočia do roku 1250. In: *Atlas SSR*, s. 110-111, mapa č. 14.
[71] RUTTKAY, A.: Osídlenie územia v 10. storočí až prvej polovici 13. storočia. In: *Atlas krajiny Slovenskej republiky* (ďalej len *Atlas krajiny SR*). Bratislava; Banská Bystrica, 2002, s. 34-35, mapa č. 1.
[72] ŽUDEL, J.: Osídlenie územia v r. 1511 – 1530. In: *Atlas krajiny SR*, s. 38-39, mapa č. 8.
[73] ŽUDEL, J.: Osídlenie v roku 1598. In: *Atlas SSR*, s. 114-115, mapa č. 23.
[74] ŽUDEL, J.: Osídlenie v roku 1720. In: *Atlas SSR*, s. 118-119, mapa č. 30.

s Jozefom Vozárom.[75]

* * * *

Medzi perspektívy ďalšieho výskumu je potrebné zaradiť možnosti, ktoré ponúka doposiaľ pomerne málo využívaný kartografický pramenný materiál. Maďarské elektronické vydania máp 1. a 2. vojenského mapovania bádateľom lepšie sprístupnili tieto výnimočné kartografické diela.[76] Pomerne málo boli doposiaľ využité zachované exempláre najstarších katastrálnych máp (tzv. stabilný kataster). Ich zbierku, zahŕňajúcu aj obce Zvolenskej kotliny, uschováva Štátny archív v Banskej Bystrici pobočka Banská Bystrica a Archív Ústavu geodézie a kartografie v Bratislave.

Ďalší podrobný výskum písomného archívneho pramenného materiálu obmedzuje najmä doposiaľ nespracovaný fond Zvolenskej župy v Štátnom archíve v Banskej Bystrici. Dočasne preklenúť tento stav umožňuje aspoň možnosť výskumu tohto fondu prostredníctvom pomocných kníh (repertórií) *Repertorium Actorum Archivi Comitatus Zoliensis* a regestov kongregačných protokolov *Comitatus Zoliensis Regestrum Protokolli*. Priamo sprístupnené pre štúdium sú aj samotné stoličné kongregačné protokoly.[77]

Pre výskum novovekého osídlenia sa ako mimoriadne vhodný javí materiál cirkevnej proveniencie. Ide predovšetkým o matriky, kanonické vizitácie a cirkevné schematizmy, ktoré uchováva Štátny archív v Banskej Bystrici resp. Archív Biskupského úradu a diecézy v Banskej Bystrici.

Minimálne sa zatiaľ vzhľadom na malý záujem o spracovanie novovekého osídlenia kotliny využívali portálne a domové stoličné súpisy uložené v Maďarskom krajinskom archíve v Budapešti a vo fotokópiách tiež v Historickom ústave SAV. Niektoré z nich je dnes už možné konfrontovať s ich maďarskými vydaniami (Ferenc Maksay,[78] Zoltán Dávid[79]).

Z prác maďarskej historiografie[80] sú často na Slovensku citované najmä diela László Zolnaya.[81] Pomerne málo známe a preto aj minimálne využívané pri výskume dejín regiónu sú však niektoré ďalšie práce maďarskej historiografie (napr. Eszter Magyar,[82] András Mezö[83]). Doposiaľ známe fakty je preto možné doplniť aj na základe kritického štúdia týchto prác. V prípade, že sa výskum osídlenia Zvolenskej kotliny bude uberať týmto naznačeným smerom, môže priniesť niektoré nové zistenia a obohatiť tak naše doterajšie poznanie.

---

[75] RATKOŠ, P. – VOZÁR, J.: Osídlenie banskobystrického banského revíru v 13. – 18. stor. In: *Atlas SSR*, s. 116, mapa č. 24.

[76] *Az első katonai felmérés*. Budapest, 2004. (DVD); *A második katonai felmérés*. Budapest, 2005. (DVD)

[77] Rozborom najstaršieho z nich sa zaoberal Ctibor Matulay. Viď.: MATULAY, C.: Kongregačný protokol Zvolenskej župy z r. 1506 – 1579. In: *Historické štúdie XI*. Bratislava, 1966, s. 195-217.

[78] MAKSAY, F.: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. Budapest, 1990.

[79] DÁVID, Z.: *Az 1598. évi házösszeírás*. Budapest, 2001.

[80] Základy systematického archívneho výskumu po maďarsky píšucich autorov ako napr. A. Föglein, L. Haán, F. Kubínyi, F. Pesty, či B. Radvánszky spadajú už do druhej polovice 19. storočia.

[81] ZOLNAY, L.: A Zólyom vármegyei Zolnay-család. In: *Turul*, roč. 11, 1938, č. 1, s. 26-37; ZOLNAY, L.: *Vadászatok a régi Magyarországon*. Budapest, 1971; ZOLNAY, L.: A Madách család eredete. In: *A Nógrád megyei múzeumok évkönyve*, IX, 1983, s. 11-35; ZOLNAY, L.: A "Balassák" és a Felvidék (Adatok a XIII-XIV. század néhány kritikus évtizedéhez). In: *Borsodi levéltári évkönyv*, 5, 1985, s. 83-165.

[82] MAGYAR, E.: *A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az Alsó-Magyarországi bányavárosokban (1255 – 1747)*. Budapest, 1983.

[83] MEZÖ, A.: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003.

Summary

Settlement of the Zvolen basin from the 13th till the middle of the 19th century – state and perspectives of the research

The paper deals with the recapitulation of scientific works about the historical settlement of the Zvolen basin. During the study these works we found out that, the historians have dealt with the settlement in the Middle Ages mainly. Development of the settlement in the Modern Age (after the year 1526) have been beyond their main interest. In the future it will be necessary to pay attention to this settlement, especially of the Detva region. New knowledge about historical settlement of the Zvolen basin we can find also by research of the cartographic and handwritten resources that have not been used a lot till now. These are for example maps from the first and second military mapping, cadastral maps, tax catalogues, canonic visitations, registers and others.

Mapa č. 1 – Poloha Zvolenskej kotliny v rámci Slovenska
(Zdroj: MARIOT, P. – OČOVSKÝ, Š.: Kotliny Slovenska. Bratislava, 1982, s. 107)
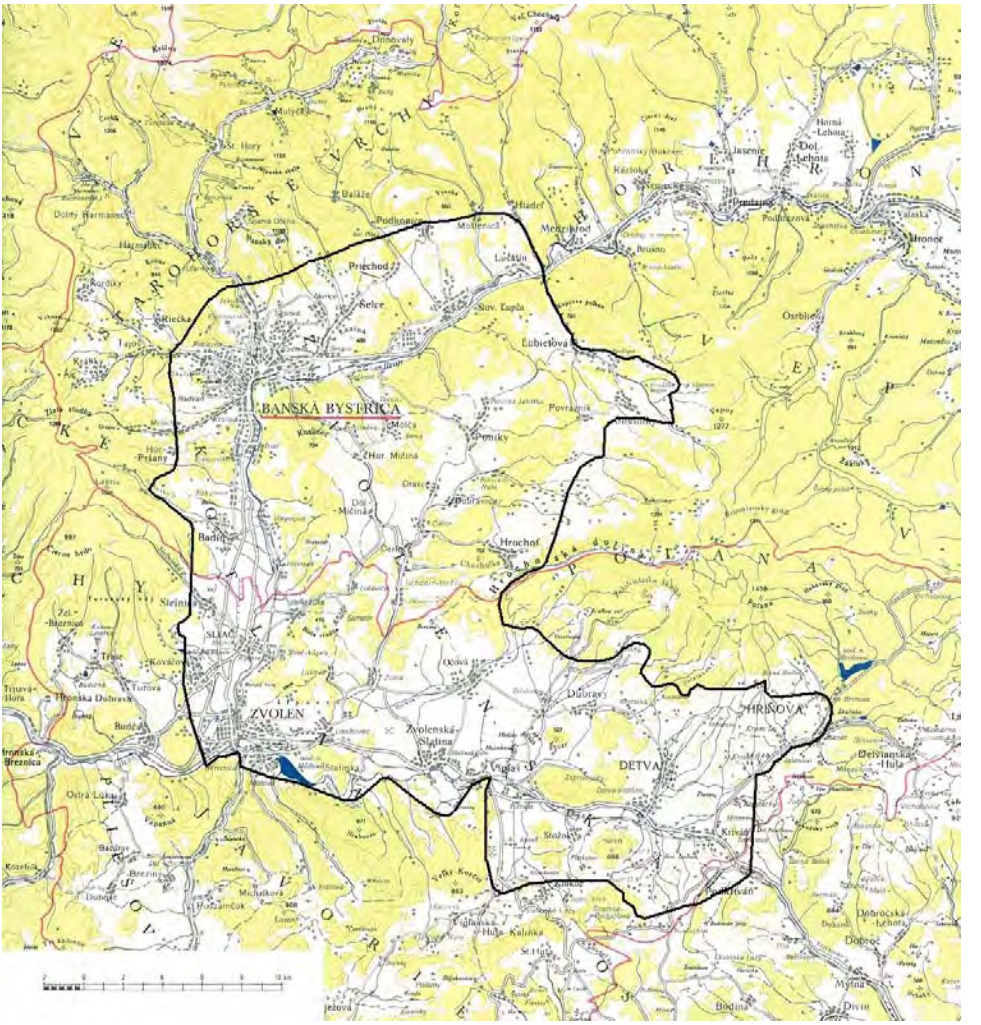
Mapa č. 2 – Hranice Zvolenskej kotliny (Autor: PhDr. Pavol Maliniak)